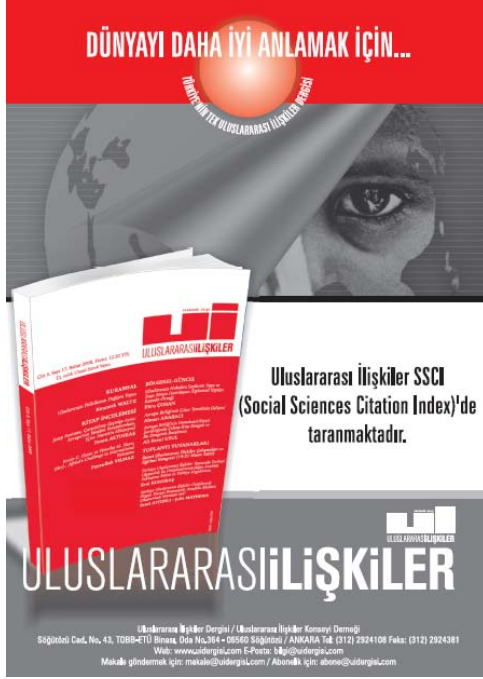

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi

Ercan Karakoç

Dr., Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Milli Güvenlik
Stratejileri Anabilim Dalı

Bu makaleye atıf için: Karakoç, Ercan, “*Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi*”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s. 157-177.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi

Ercan KARAKOÇ*

ÖZET

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı, imparatorluğun bekası için en önemli sorunlardan birisini teşkil etmekteydi. Osmanlı devlet yönetiminin en üst tabakalarına kadar yükselen ve "Millet-i Sâdıka" olarak nitelenen Ermeniler içinde de devlete karşı isyan hareketleri görüldü. Yaklaşık yarım asır Osmanlı Devleti'ne bürokrat ve bakan olarak hizmet eden Gabriyel Noradunkyan Efendi, bu hizmetleri neticesinde çok sayıda nişanla taltif edilmişti. I. Dünya Savaşı öncesinde yurt dışına çıkan ve Fransa'ya yerleşen Noradunkyan Efendi, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını öngören Paris Barış Konferansı ile yeni Türk devletinin bağımsızlığının kabul edildiği Lozan Antlaşması'nda Ermeni heyeti içinde yer aldı.

Anahtar Kelimeler: Gabriyel Noradunkyan Efendi, Hariciye Nazırı, Ermeni meselesi, Ermeni yurdu, Sevr, Lozan.

An Armenian Minister in the Ottoman Foreign Ministry: Gabriyel Noradunkhian Effendi

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, the multinational structure of the Ottoman Empire was one of the primary problems that threatened the empire's survival. There were also various acts of rebellion against the state by the Armenians who went up to the highest degrees of the Ottoman state administration and were given the title "Millet-i Sadıka – the loyalist nation." Gabriel Noradunkhian Effendi, who served as a bureaucrat and minister for approximately a half century, was rewarded by being bestowed a lot of medals by the Empire because of the result of that service. He went abroad and settled in France before World War I. Then he was on the Armenian Committee during the Paris Peace Conference in which the collapse of the Ottoman Empire was intended and the Lausanne Peace Treaty that accepted the independence of the new Turkish State.

Keywords: Gabriel Noradunkhian Effendi, the Minister of Foreign Affairs, Armenian File, Armenian Home, Sevres, Lausanne.

* Dr., Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Milli Güvenlik Stratejileri Anabilim Dalı, Gebze.
E-posta: ercankarakoc@hotmail.com.

1789 Fransız İhtilali, içlerinde pek çok ulusu barındıran imparatorluklar için sonlarının gelmeye başladığını gösteren en önemli olaylardan birisidir. İhtilalin ortaya çıkardığı “ulusçuluk” akımı, imparatorluklar bünyesinde bulunan milletlerde bir ulus bilinci oluşmasına neden olmuş, böylece onların örgütlenip kendi devletlerini kurmaları yolunu açmıştır. Benzer bir durumda olan Osmanlı İmparatorluğu da ciddi manada aynı sorunla karşılaşmıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyılda çok sayıda ayaklanma ile uğraşan devlet, dağılma noktasına gelmiştir.

Söz konusu dağılmayı engellemek ve dolayısıyla devletin yıkılmasını önlemek için uğraşan yöneticiler ise, İmparatorluğu oluşturan halklar arasında bir Osmanlı milleti ve ruhu oluşturmak gayesiyle “Osmanlılık” siyasetini takip etmiştir. Osmanlılık şemsiyesi altında fertleri ortak bir bilinç etrafında toplamaya çalışan devlet, Tanzimat ve İslahat reformlarıyla bu sorunu aşmaya çalışmıştır. Böylece Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki farklar kalkacak, gayrimüslimler de devlet kademelerinde yer alacaklardı. Bu sayede gayrimüslimler, sadece memuriyette ve bakanlıklarda değil aynı zamanda hem Meclis-i Valâ ve Meclis-i Mebusan’da hem de Meclis-i Âyan’da bulunacaklardı.¹

Yukarıda belirtilen durumun bir sonucu olarak, İmparatorluğun son devrinde neredeyse bütün bakanlıklarda özellikle de hariciye nezaretinde çok sayıda gayrimüslim görev yapmıştır. Önceleri Babiâli kalemlerinde tercüman ve diplomat olarak çalışan Rumlar varken, özellikle Mora (Yunan) İsyanı ile Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması sonrasında, Rumların devlet kademelerindeki yerini Ermeniler almıştır. Böylece ön plana çıkan Ermeniler, buldukları görevleri esnasında devlete sadakatlerinden dolayı, bağımsızlık amacıyla faaliyetlere başladıkları 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Millet-i Sâdika olarak anılacaklardır. Bu makalede, son dönem Osmanlı Ermenilerinden ismi ilk akla gelen kişilerden biri olup,² devletin dağılma ve çöküş dönemlerinde Hariciye Nezareti’nde önemli görevler ifa eden ve bir dönem bakanlık da yapan Gabriyel Noradunqyan Efendi’nin biyografisi ele alınacaktır.

Gabriyel Efendi,³ Ekim 1852’de Üsküdar’da (Selamsız) dünyaya gelmiştir. Asakir-i Şahane Ekmekçibaşısı Hacı Krikor Noradunqyan Efendi’nin oğludur. Temel eğitimi-

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, İstanbul, TDV Yayıncılık, 2005, s. 66–70; Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, Yıl 7, Sayı 38, Mart–Nisan 2001, s. 692–701. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856–1876)*, New York, Gordian Press, 1973, s. 52–80 ve “The Milletts as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire”, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul, the Isis Press, 1999, s. 409–428.

² Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983, s. 51.

³ Ünlü Noradunqyan sülalesine mensup bir Ermeni’dir. Noradunqyan ailesinin geçmişi ise, Sivas ili Divriği ilçesinin Kesme Köyü’ne kadar uzanmaktadır. Ermenice’de “*nor*” yeni, “*dunK*” fidan ve “*yan*” oğlu manalarını ihtiva ettiğinden, *Noradunqyan* kelimesi “yeni fidanlar” veya “yeni nesiller” anlamına gelmektedir. Gabriyel Efendi, kuyumcu Hagop Çobanyan’ın kızı Mari ile evlenmiş ve bu evlilikten Anayis adında bir kızı ile Diran Kirkor isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir. Bkz. Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003, s. 19 ve 30, 31. Eğitimi Lozan’da ikmal eden Diran Kirkor, babası gibi hem Hariciye hem de Babiâli dairelerinde çalışmış, yurt dışında Brüksel elçiliğinde görev yapmıştır. Onun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. SAİD 106/339; Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (HR. SAİD) 11/13 ve Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS) 370/90. Diran Kirkor daha sonra Ermenistan’ın Vatikan nezdinde büyükelçisi olmuştur. Bkz. Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, İstanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 432.

ni İstanbul'da tamamlayan Gabriyel, 1869 yılında Kadıköy'deki Saint Joseph Fransız Koleji'nden mezun oldu. Bilahare Paris'te hukuk, siyaset bilimi ve diplomasi alanlarında eğitim alarak, Collège de France, Sorbonne Üniversitesi ve Ecole des Sciences Politiques'e devam etti. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen Noradunkyan Efendi, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de diplomasi, siyaset bilimi ve hukuk dersleri verdi.⁴ Ayrıca Osmanlı tarihi açısından oldukça önemli bir eser olan *Recueil d'Actes Internationaux e l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Beynelmüllel Muahedeler Külliyyatı, 4 cilt, Paris, 1897–1903) adlı kitabın da müellifidir.

İyi bir eğitim alan Gabriyel Efendi, daha 19 yaşındayken 24 Nisan 1871 tarihinde Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Evrak Odası'na mülazameten (stajyer olarak) girmiş, dört ay sonra da Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'ne geçmiştir. Paris'te talebe iken kendisine 15 Eylül 1873'de Osmanlı Büyükelçiliği tarafından fahri ataşe unvanı verilmiştir. Eğitimi sonrasında Paris Sefiri Ali Paşa ile İstanbul'a dönen Gabriyel Efendi 14 Aralık 1875 tarihinde Hariciye Kitabeti Kalemî'nde işe başlamış ve birkaç ay sonra da Tahrirat-ı Ecnebiye Kalemî'ne geçmiştir.

Noradunkyan Efendi, Hariciye Nezareti'nde görevde olduğu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış devletlerle olan sorunları için kurulan heyetlerde görev aldı. Sırbistan Tahdid-i Hudut Komisyonu, Avrupa Karma Komisyonu ve Anadolu Tahdid-i Hudut Komisyonu bu şekilde görev yaptığı heyetlerden bazılarıdır.⁵ 28 Mart 1881 tarihinde Çetine (Podgorica) Sefareti (Karadağ) başkâtipliğine tayin edilen Gabriyel Efendi,⁶ 12 Mart 1883 tarihinde bu görevden alındı.⁷ Çetine Sefareti'ndeki görevi, memuriyet hayatı boyunca elçilikte görev yapma bakımından Noradunkyan Efendi'nin ilk ve tek yurt dışı görevidir.

Çetine'deki görevinden sonra tekrar merkeze dönen Gabriyel Noradunkyan, aynı yılın 18 Nisan'ında uzun süre görev yapacağı Babıâli Hukuk Müşavirliği'ne atandı.⁸ Bu görevi esnasında Osmanlı Devleti'nin yabancı devlet ve şirketlerle karşılaştığı sorunların çözümü için görev alacak ve bunların sonuçlanmasında önemli rol oynayacaktır. Bu çerçevede Mayıs 1885'de Roma'da toplanan Sağlık Konferansı'nda, Temmuz 1886'da Almanya

⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (DH. SAİD) 81/473; *Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciyye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı)*, I, Hazırlayan Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003, s. 252–253.

⁵ BOA, DH. SAİD 81/473; *Servet-i Fünûn*, Nr. 32, 8 Ağustos 1324/21 Ağustos 1908.

⁶ BOA, İrade Hariciye (İ. HR) 17577. Gabriyel Efendi'ye bu görevi esnasında Karadağ hükümeti tarafından 3. rütbeden Danilo nişanı tevcih edilmiş (BOA, İ. HR 17903), söz konusu nişan 1884 yılında 2. rütbeye yükseltilmiştir (BOA, DH. SAİD 81/473).

⁷ BOA, İ. HR 18111.

⁸ Onu, nezaretin diğer hukuk danışmanına [İbrahim Hakkı (Bey) Paşa'ya] göre “dar görüşlü” olarak niteleyen İngilizler, bununla birlikte onun “zeki bir hukukçu” olduğunu da belirtir. Bkz. G. P. Gooch ve Harold Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, 5, New York, Johnson Reprint Corporation, 1967, s. 13, 14. Kırk yıla yakın İstanbul'da yaşayan İngiliz diplomat Sir Edwin Pears (1835–1919) da onun, Rum Karateodori'den sonra Abdülhamit bürokratları içindeki en ehil hukukçu olduğunu yazar. Bkz. Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, Londra, Constable & Company Ltd., 1917, s. 216. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği birimi hakkında bilgi için bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte (1789–1922)*, New Jersey, Princeton University Press, 1980, s. 260.

ile imzalanan Ticaret Anlaşması heyetinde bulundu. Ayrıca, demiryollarının Sırbistan'la birleşmesinde,⁹ İran'la yapılan posta anlaşmasında,¹⁰ Osmanlı-Yunan muahedesinin hazırlanmasında, Anadolu demiryolları tarifesinin yeniden düzenlenmesine büyük rol oynadı. Birleşik sıhhiye tarifelerini ve İstanbul rıhtımının işlerini tetkik etmek için oluşturulan milletlerarası komisyonların toplantılarına da başkanlık etti.¹¹ Keza uzun yıllar, Babiâli'nin İstatistik Komisyonu ve Şirket-i Hayriye'nin yönetim kurulu üyeliği¹² ile Osmanlı Sigorta Şirketi'nin (*Société Générale d'Assurances Ottomane*) başkanlığını yaptı.¹³ Noradunkyan Efendi'nin bu süreç içinde neticelendirdiği en önemli sorun ise, ünlü Hirsch meselesidir.¹⁴ Bu görevindeki üstün hizmetlerinden dolayı da kendisine 1500 Osmanlı lirası mükâfat verilmiştir.¹⁵

Gabriel Noradunkyan Efendi bulunduğu görevler esnasında pek çok sağlık sorunuyla karşılaştı. Hastalıklarının tedavisi için ise çoğu kere Avrupa'ya gitme isteğinde bulunmasına rağmen, bu talebi II. Abdülhamit tarafından uzun süre reddedilmiş, tedavisini Türkiye'deki kaplıçalarda yapması istenmiştir.¹⁶ Devletin o dönemlerde karşılaştığı en önemli sorunlarından birisinin Ermeni meselesi olduğu düşünüldüğünde; sultanın, çalışkan ve başarılı olan Gabriel Efendi'nin Avrupa'da ifsat edilmesinden çekindiği düşünülebilir.

Dil bilen ve iyi bir eğitim alan Noradunkyan Efendi, yaptığı görevler ve bulunduğu komisyonlarda üstün başarı göstermiş bir kimse olarak temayüz etmiştir. Nitekim bu özellikleri kendisinin muhtelif rütbe¹⁷ ve nişanlarla¹⁸ ödüllendirilmesine yol açmıştır. Yine

⁹ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 16/58.

¹⁰ BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 1617/100.

¹¹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK) 59/92; İ. HR 1317/Ra-05.

¹² BOA, İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF) 1321/S-03.

¹³ Gooch ve Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, 5, s. 13.

¹⁴ BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH) 85877; DH. MKT 1576/48 ve Y. A. HUS 220/50. Baron Hirsch, Rumeli demiryolları imtiyazını alan bir Yahudi bankerdir. Söz konusu işten önce kasası boş ve itibarı düşük olan Hirsch, imtiyazdan sonra Avrupa'nın sayılı zenginleri arasına girmiştir. Bir başka deyişle Baron Hirsch yaptığı hile ve kurnazlıklar, verilen rüşvetler ve bazı devlet adamlarının kişisel çıkarları ve usulsüzlükleri sayesinde büyük menfaatler sağlamıştır. Kendisi 1871 yılında Dünya Yahudiler Birliği'ne 1 milyon frank bağışta bulunmuştur. Hirsch hakkında detaylı bilgi için bkz. Vahdetin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.

¹⁵ BOA, İ. DH 90252 ve 90381; Y. A. HUS 226/11.

¹⁶ BOA, Y. A. HUS 237/6; Y. PRK. BŞK 74/69 ve İrade Hususi (İ. HUS) 1324/R-65. Gabriel Efendi'nin pek çok talebinden birkaçı daha sonraları kabul edilmiştir (İ. HUS 1320/Ra-049; 1325/C-36).

¹⁷ 31 Mart 1881'de rütbe-i sâniyye sınıf-ı mütemâyizi, 15 Nisan 1884'te rütbe-i ulâ sınıf-ı sâni, 19 Mayıs 1888'de rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli payelerini almış ve nihayetinde 4 Eylül 1894'te de rütbe-i bâlâya yükselmiştir. Bâlâ rütbesi vezirlikten önceki son rütbedir (BOA, İ. HR 18458; İ. HR 19775; İrade Taltifat (İ. TAL) 1312/Ra-110). Osmanlı bürokrasisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

¹⁸ Nitekim 20 Şubat 1882'de 4. rütbeden Mecidi, 19 Nisan 1890'da 2. rütbeden Mecidi, 29 Eylül 1892'de 2. rütbeden Osmanî Nişan-ı Alileri ve 24 Haziran 1897'de de 1. rütbeden Mecidi nişanlarını almıştır. Ayrıca 27 Eylül 1897'de Yunan Muharebesi madalyası, 5 Aralık 1898'de 1. rütbeden Nişan-ı Osmanî, 30 Mart 1901'de altın liyakat nişanı, 18 Mart 1902 tarihinde imtiyaz madalyası ve nihayetinde 20 Mayıs 1903 tarihinde ise murassa Mecidi nişanıyla ödüllendirilmiştir. Bu arada 4 Aralık 1903'de Gabriel

uluslararası komisyonlarda başarıyla görev yapması, ona yabancı devletler tarafından da bazı önemli nişanların¹⁹ verilmesine vesile olmuştur.

Gabriyel Efendi, diğer yandan 11 Aralık 1908'de İstanbul'da yapılan mebus seçiminde kendisine yapılan adaylık teklifini işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek reddetmiştir.²⁰ Milletvekili olmamasına rağmen, II. Abdülhamit tarafından 15 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Âyan [Senato] üyeliğine atanmıştır.²¹ Sivil bürokrasiden gelen Gabriyel Noradunkyan Efendi Meclis-i Âyan'da, Kanun-ı Esasi, Adliye, Nizamname-i Dâhiliye (İçtüzük), Nutk-u İftitahi,²² ve Maliye encümenlerinde görev yapmıştır. O'nun bu görevleriyle, sadece Ermeniler arasında değil bütün Âyan Meclisi üye topluluğu içinde üst sıralarda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Meclis tutanaklarında da bu encümenlerin başkanlığı, sözcülüğü gibi etkili görevleri üstlendiği, mevzuatı iyi bildiği, bu yüzden de yasama sürecine önemli ölçüde katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu yönleriyle Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin bugünün yaygın bir tabiriyle "teknokrat" yönü oldukça kuvvetli olan bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.²³ O'nun bu özelliğini net biçimde gösteren örneklerden birisi de milletvekili Rıza Nur'un Cemiyet-i Hafiyeh²⁴ meselesinden dolayı tutuklanması münasebetiyle yazdığı makalede görülür. Burada hukuk bilgisi ile kalemini ne kadar ustalıkla kullandığı açık bir şekilde fark edilmektedir.²⁵

Efendi'nin eşine 1., kızına ise 2. dereceden Şefkat Nişanı verilmişti. II. Abdülhamit döneminde ailesine nişan verilmesi söz konusu devirde Ermenilerle devlet erkânı arasındaki ilişkilerin sıcaklığını da göstermesi açısından dikkate şayandır (BOA, DH. SAİD 81/473; İ. HR 20374; İ. TAL 1310/Ra-042; İ. TAL 1315/M-116; Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV) 161/80; İ. TAL 1316/B-192; İ. TAL 1318/Z-009; Y. MTV 227/38; İ. TAL 1321/S-115 ve İ. TAL 1321/N-013).

¹⁹ Gabriyel Efendi, Sırp hükümetinden Takova (iki defa), Rusya'dan Sen İstanişlas (iki defa), Karadağ'dan Danilo (iki defa), Romanya'dan Kuron dö Romani (iki defa), İran'dan Şir-i Hurşid (iki defa), Fransa'dan Lejyon Dönör (iki defa), İspanya'dan Ma'a Plak İzabella Katolik nişan ve madalyalarını almıştır. Ayrıca İsveç, Norveç, İtalya ve Yunan devletleri tarafından nişan ve madalyalarla taltif edilmiştir (BOA, DH. SAİD 81/473; İ. TAL 1311/N-111; 1316/Za-186; 1317/M-178; 1322/C-143 ve 1327/Ş-21).

²⁰ Seçimler için Ermenilerden Bedros Hallacyan ile Krikor Zohrab aday olmuşlar ve seçilmişlerdir. Noradunkyan Efendi aday olmamasına rağmen 8 oy almıştır. Bkz. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İstanbul, İmge Yayınları, 2007, s. 153; Ömer Sami Coşar, *Atatürk Ansiklopedisi*, İstanbul, Hilal Matbaacılık, 1974, C. 2, s. 101; *Tanin*, Nr. 97, 7 Kasım 1908.

²¹ Gabriyel Efendi de görev yaptıkları yeri "Senato" diye adlandıracaktır. "Bendeniz de vükelanın bu bapta vereceği kararda isterim ki Sena'nın (Sénat) hakk-ı kadimi sakat olmasın." Bkz. H. Aliyar Demirci, *II. Meşrutiyet'te Âyan Meclisi 1908-1912*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 4.

²² Bu encümen toplantı yılının başında padişahın meclisi açış konuşmasına, Âyan Meclisi'nin cevabını hazırlar, bunu yaparken hem padişaha teşekkür eder hem de ülkenin o günkü meseleleri hakkında açıklamalarda da bulunur.

²³ H. Aliyar Demirci, "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara, Asam Yayınları, 2003, s. 309.

²⁴ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiyeh (Gizli Örgüt)*, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, İşaret Yayınları, 1995.

²⁵ Bkz. Gabriyel Noradunkyan, "Anket Parlamenter [Meclis Soruşturması] Reddedilmeli miydi? Edilmemeli miydi?", *Yeni Gazete*, 21 Kanunu evvel 1326/3 Ocak 1911.

Kendisi Âyan üyesi iken o dönemlerde kurulan kabinelerde de görev almıştır. Sırasıyla 7 Ağustos 1908'de kurulan Kamil Paşa,²⁶ 13 Şubat 1909 tarihinde kurulan Hüseyin Hilmi Paşa,²⁷ 14 Nisan 1909'da kurulan Ahmet Tevfik Paşa²⁸ ve 6 Mayıs 1909'da kurulan ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetlerinde Ticaret ve Nafia [Bayındırlık] Nazırı olarak görev yapmıştır.²⁹ Bu görevdeyken İttihat ve Terakki'nin yayın organı gibi çalışan *Tanin* gazetesinin yoğun kampanyası sonucu 9 Eylül 1909'da istifa etmiş ve yerine Hallacyan Efendi atanmıştır.³⁰ O'nun Nafia Nazırlığı'ndan alınması mevzuunu İttihatçı Hüseyin Cahit Yalçın şöyle anlatır:

Nafia Nazırı Noradunkyan Efendi istifasını vermek lüzumunu hissetmişti. Yerine bir nazır gelecekti. Fakat muhtelif unsurlardan mürekkep olan Osmanlı İmparatorluğu kabinesinde, nazır seçerken bütün düşünülecek şeylerin haricinde başka mühim bir hususiyet daha vardı. Kabineye Türk'ten başka unsurlardan ve bilhassa Hıristiyanlardan da nazır alınmak icap ederd. Ermeni olan Noradunkyan Efendi düşürülüp yerine bir Türk yahut başka ırktan bir Müslüman getirilirse politikacılık hırslarında hayal sukutuna uğramış Hıristiyan unsurlar derhal feryada başladılar (...)

... Araya araya, Hallacyan'ı buldular. Avrupa'da hukuk doktorası yapmıştı; Türkçe biliyordu; Ermeni komitalarından hiçbirine mensup değildi; 'Osmanlılık' idealine bağlı görünüyordu. Yeni fikirli idi... İttihat ve Terakki artık bu kadar meziyetlere dayanamadı ve Hallacyan Efendi'yi Nafia Nezareti'ne getirdi.³¹

Nazırlıktan ayrılması hasebiyle, hazırlamış olduğu oldukça önemli bayındırlık programının tatbiki de gerçekleşmemiştir. Söz konusu program altı bölümden oluşmakta olup, birinci bölüm çalışmanın genel prensiplerini ve önceliklerini ihtiva etmektedir. Diğer bölümler ise şu başlıklardan oluşmaktadır: Yollar ve Köprüler, Demiryolları, Limanlar, İç Sularda Gemi Taşımacılığı ve Su İşleri ve el-Cezire'de Uygulanacak Bayındırlık İşlemleri. Son bölüm Sir William Willcocks³² tarafından, diğer kısımlar ise bakanlık çalışanlarınca hazırlanmıştır. Sekiz yıllık bir zaman dilimini kapsayan program, İmparatorluk sınırları içinde olmasına rağmen henüz yeterli seviyede araştırmalar yapılmadığından Trablusgarp ve Necd bölgesini ihtiva etmiyordu. Programın uygulanabilmesi için ise 3 milyon liralık ek finansmana ihtiyaç duyulmuş ve bunun sağlanması hükümetten beklenmiştir. Programın hazırlandığı dönemde sık sık hükümetlerin değişmesi ve istikrar sağlanılamaması ve

²⁶ BOA, İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT) 7/101.

²⁷ BOA, İ. DUİT 7/110.

²⁸ BOA, İ. DUİT 8/1.

²⁹ BOA, İ. DUİT 8/4.

³⁰ BOA, İ. DUİT 8/14.

³¹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 155. Ayrıca bkz. Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İyittiklerim*, Ankara, TTK Yayınları, 1984, s. 43, 44.

³² 27 Eylül 1852'de Hindistan'da doğmuş, 28 Temmuz 1932'de Kahire'de ölmüştür. Assuan barajı (Mısır) düşüncesini ilk defa ortaya atan ve sonra tasarımını gerçekleştiren İngiliz inşaat mühendisidir. Osmanlı hükümetince Türkiye'deki sulama çalışmalarının başına getirilmiştir. 1911'de günümüz Irak sınırları içinde bulunan eski Kalde bölgesine su getirilmesi için bir plan geliştirmiştir. Bu plan kapsamında, eski Babil kenti yakınlarında Fırat nehri üzerinde kurulan Hindiyé barajı, 1 milyon 4 yüz bin hektarlık bir alanın sulanmasına olanak sağlamıştır. Onun Irak'ın sulanmasıyla ilgili hazırlamış olduğu haritalar, I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz askerlerinin bölgedeki ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Bkz. *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, 22, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2005, s. 202.

sonrasında karşılaşılan Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları bu önemli çalışmanın uygulanmasına imkân vermemiştir. Uygulanabilmiş olsaydı, muhtemelen devlet önemli bir oranda altyapı problemini çözmüş olacak, imparatorluk ekonomisi dünya ekonomi sistemiyle bütünleşecek ve toplum modernleşecekti.³³

Bu hususta eski Moskova elçilerinden Galip Kemali Söylemezoğlu anılarında şunları söylemektedir: “Gabriyel Efendi de hakikaten çok değerli bir hukukçu ve çalışkan bir devlet adamı olup, Meşrutiyet’ten sonra Nafia Nazırlığı’na getirilmiş ve eğer o zaman hazırladığı nafia programının tatbikine imkân kalmış olsaydı, Anadolu’da çoktan birçok yollar, silolar, şimendiferler yapılmış olurdu...”³⁴

Sıkı bir İttihatçı olan Hüseyin Cahit Yalçın’ın da yazdıklarından anlaşıldığı üzere İttihat ve Terakki yönetimi, Noradunkyan Efendi’den pek hoşlanmıyordu.³⁵ Zira o aynı zamanda Osmanlı Ahali Fırkası’na³⁶ mensuptu. Fırka reisi Gümülcineli İsmail Hakkı Bey³⁷ ise Noradunkyan Efendi’yi, sahip olduğu tecrübe, geniş bilgi ve emsalsiz kabiliyetleriyle bu memleketin idari işlerinde yaptığı hizmetlerden dolayı, Fırka’nın en şerefli azalarından biri olarak tanıdığını ifade eder.³⁸

Son dönem Osmanlı bürokrasisinde Sadaret Müsteşarı [Başbakanlık Müsteşarı] olarak görev yapan Ali Fuat Türkgeldi de anılarında sık sık Gabriyel Efendi’den bahseder. Örneğin, Hakkı Paşa’nın bulunduğu Meclis-i Vükela toplantılarında genellikle onun sessiz kaldığını, ancak Hariciye Nazırı Rifat Paşa’yı zayıf bularak ona karşı tariz ve istihfafta bulunduğunu; hatta tavırlarını dahi değiştirerek, Meclis’te dizinde örtü ve başı açık olarak oturduğunu ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’nın da kendisine yüz verdiğini belirtir.³⁹ Türkgeldi devamla, Hüseyin Hilmi Paşa’nın kurduğu kabinede ondan Nafia vekilliğinde kalmasını istediğinde “Hasbe’l-meslek Hariciye nezareti olsaydı. Neyse fakat, Nafia nezaretinde kalmak istemem” diye başlangıçta kabul etmediğini, ancak sadrazamın ricası üzerine söz konusu nazırlığı kabul ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁰ Anlaşıldığı kadarıyla kendisi, yıllarca görev yaptığı alan olması hasebiyle Dışişleri Bakanlığı görevi beklentisi içindedir.

³³ Söz konusu program hakkında yapılan bir değerlendirme için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “1908 Tarihli Umur-u Nafia Programı’nın Anlamı Üzerine”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, IRCICA Yayınları, 2001, s. 521–554.

³⁴ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, I, İstanbul, Şaka Matbaası 1950, s. 56.

³⁵ Gabriyel Noradunkyan Efendi, İngilizlerce de monarşist olarak görülmektedir. Bkz. “Kiamil Pasha’s Cabinet”, *The Times*, 10 Ağustos 1908, s. 5’den aktaran Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden, Koninklijke Brill, s. 128.

³⁶ Ahali’ciler eski İttihat ve Terakki mebuslarıydılar. 1908 genel seçimlerine bu nitelikleriyle girmişlerdir. 1911 yılında da Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katılmışlardır. Meşrutiyet’in ilk muhalefet partisidir. Osmanlı Ahali Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 234–246.

³⁷ Ahali Fırkası reisi iken Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katıldı. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Sarıncay, “Yüzelliliklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey’in Faaliyetleri (1908–1945)”, *Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1995, s. 375–414.

³⁸ Pamukciyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, s. 29.

³⁹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 14.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 22.

Türkgeldi, Kamil Paşa hükümeti ile ilgili kayıtlarında, kabine içinde huzursuzluğun olduğuna ve hükümet içindeki bazı nazırların birbirlerinden haz etmediklerine, bunların arasında Gabriyel Efendi'nin de bulunduğuna işaret ederken,

... Kabine üyeleri arasında adem-i imtizac nümayan idi. Dahiliye Nazırı Reşid Bey'in Nazım Paşa ile ve bahusus Gabriyel Efendi ile araları bozuk olup hatta bir gün Reşid Bey, Ticaret Nazırı Mustafa Reşid Paşa ile odama gelerek Gabriyel Efendi'den şikayette bulduktan sonra 'Bir gün o sinir herifi kolundan tutup kapı dışarı atacağız' diyordu.⁴¹

Gabriyel Noradunkyan, Âyan üyesiyken Sultan Mehmet Reşad'ın cülusunu yabancı devletlere bildirmek gayesiyle teşkil edilen heyete de başkanlık etmiştir.⁴² Söz konusu heyette Londra Büyükelçiliği'ne atanan eski sadrazam Tefvik Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi ve 1. Ordu Erkânı Harbiye Reisi Ferik Halil Paşa bulunuyordu. Heyet sırasıyla Viyana, Petersburg ve Berlin'e gitmiş ve Tefvik Paşa Almanya'da gruptan ayrıldığından heyete Gabriyel Efendi başkanlık etmiştir. Bu heyet de devamında Stockholm, Belgrat ve Bükreş'e uğramıştır.⁴³

Noradunkyan Efendi, 22 Temmuz 1912'de göreve başlayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi⁴⁴ ile 29 Ekim 1912'de kurulan Kamil Paşa hükümetinde⁴⁵ Hariciye Nazırlığı görevini ifa etmiş ve bu görevleri esnasında 6 ay 25 gün bakanlıkta kalmıştır.⁴⁶ Kendisi Dışişleri Bakanlığı görevini yürüttüğü sırada Osmanlı Devleti en buhranlı yıllarını yaşamaktaydı. Politik çekişmelerin en yoğun olduğu dönemde, Osmanlı ordusu siyasetin içine girmişti. İttihat ve Terakki ile karşıtları arasında müthiş bir güç ve egemenlik mücadelesi sürüp gitmekteydi.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Gabriyel Efendi'nin Hariciye Nazırlığı zamanına denk gelmiştir. Savaş esnasında dönemin yeni büyük devletlerinden birisi olan İtalya ile yoğun bir diplomasi yaşanmıştır. Benzer şekilde aynı anda birkaç Balkan devleti ile savaşmak durumunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, hem onlarla uğraşırken hem de onları geriden sevk ve idare eden Rusya ve zamanın diğer büyük devletleri ile yoğun bir diplomasi takip etmiştir. Bütün bu diplomasi hareketinin merkezinde ise, doğal olarak Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi bulunmaktaydı.

Bakanlık görevine başlamasının hemen akabinde Gabriyel Efendi, 28 Temmuz 1912 tarihli bir yazıyla, İtalya barışıyla ilgili düşüncelerini Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya açıklamıştır. O, savaşa son vermeyi bir zaruret olarak görmekteydi. Ancak sulh için ileri sürülecek şartların belirlenmesinden önce o ana kadar büyük devletlerle barış hususundaki görüşmelerin gözden geçirilmesi ve savaşa devam için gerekli asker ve paranın ne

⁴¹ Ibid., s. 77.

⁴² Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, t.y., s. 41.

⁴³ *Son Vak'ânüvis Abdurrahman Şeref Efendi Taribi*, Hazırlayanlar Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yayınları, 1996, s. 59.

⁴⁴ BOA, İ. DUİT 8/59.

⁴⁵ BOA, İ. DUİT 8/72.

⁴⁶ Ömer Turan, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Yayına Hazırlayan İsmail Soysal, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 242.

dereceye kadar gönderilebildiğinin araştırılması lüzumuna inanmaktaydı. Bu yüzden barış şartlarının ortaya konulabilmesine yardım edecek araştırmaları yapmak için zamana ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Balkanlarda savaşın başlaması üzerine Osmanlı Devleti, İtalya ile anlaşmak zorunda kalmış ve 18 Ekim 1912'de Uşi Anlaşması'nı imzalamıştır. Noradunkyan Efendi'nin, Uşi Antlaşması'nın hemen akabinde kurulan Kamil Paşa kabinesinde de görevine devam ediyor olması İtalya'da sürpriz olarak karşılanacaktır. Zira dönemin İtalyan başbakanı Giolotti hatıralarında yeni hükümet hakkında şu tespitlerde bulunuyordu:

... Bundan başka bir Ermeni yani Hıristiyan olan Noradunkyan'ın Hariciye Nezaretine getirilmiş [bırakılmış] olması hassaten calibi dikkat addedilmekte idi. Bu münasebetle Almanya Hariciye Nazırı Müsteşarı Zimmermann, bizim Berlin'deki sefirimize Kamil Paşa'nın Hariciye Nezaretine bilerek bir Hıristiyan'ı getirttiğini ve bu suretle sulhun mesuliyetini bir Hıristiyan'ın omuzlarına yükleterek Müslüman efkâr-ı umumiyesinde onu itham ettirmek istediğini söylemişti.⁴⁷

Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde Rusya'nın yardım ve yönlendirmesiyle Balkan devletleri bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiklerinde, Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi oldukça zor bir görevi yürütmek durumunda kalmıştır. Devlet, Balkan Savaşları'na adeta hazırlıksız yakalanmıştır. Şöyle ki; Gabriyel Efendi'den önce, bakanlık yapan ve bu göreve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıracak olan Bulgaristan'ın Sofya elçiliğinden gelen Asım Bey, 15 Temmuz 1912 tarihli Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında "Balkanlar'dan imanı kadar emin olduğunu" söylemişti. Atina Maslahatgüzarı Galip Kemal Bey'in bütün uyarılarına rağmen, söz konusu düşüncelerle, Sırbistan'ın Avrupalı devletlerden satın aldığı silahların Selanik limanı yoluyla Belgrat'a gönderilmesine izin verilmişti. Ayrıca Rusya'nın bölgede savaş olmayacağına yönelik Noradunkyan Efendi'ye verdiği teminat üzerine Rumeli'deki 120 tabur talimli asker de terhis edilmişti.⁴⁸ Bunların yanında Osmanlı Devleti, kış mevsimi yaklaştığından Balkan devletlerinin ve özellikle Bulgaristan'ın savaşa girişebileceğini düşünmüyordu. Nitekim Noradunkyan Efendi bir İstanbul gazetesine verdiği demeçte, "Bulgar hükümetinin barışçı beyanatının samimiyetine inanmamak için hiçbir sebep mevcut değil" beyanatını vermişti.⁴⁹

Bütün bunlardan dolayı İmparatorluk, Balkan Savaşları'na tamamıyla hazırlıksız yakalanmış ve tarihinin en ağır mağlubiyetlerinden birini yaşamıştır. Osmanlı kuvvetleri sürekli yenilerek geri çekilmiştir.⁵⁰ Savaşın her geçen gün devlet için vahim bir hal alması

⁴⁷ İsrail Kurtcepe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 203, 204.

⁴⁸ Turan, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, s. 248.

⁴⁹ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, İstanbul, Aras Yayınları, 1999, s. 192.

⁵⁰ İşte bunlardan birisini, Fransız *Matin* gazetesinin o dönemdeki başyazarı Stephane Lausanne Kırkkilise'nin (Kırklareli) düşüşünü şöyle anlatır: "O akşam Hariciye Nazırı Gabriyel Efendi Noradunkyan'ın evinde yemeğe davetliydim. Yemekten önce, Nazır birden bire salona girdi. Yüzü sapsarıydı. Şaşkınlık içindeydi. Kısık bir sesle dedi ki: Tarihimizde emsali olmayan bir şey cereyan etti... Askerlerimiz Kırkkilise'yi terk etmişler. Yenilmemişler, paniğe kapılmışlar. Sonra ilave etti. Bulgar ve Rum asıllı çok asker var aramızda; subaylarımızın sayısı da az; sonra biraz fazla gömülmüşlerdir siyasete." Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 465. Bu sözleriyle Noradunkyan Efendi adeta dönemin Osmanlı ordusunun röntgenini çekmektedir: Ordunun içine siyaset girmiş ve disiplinsizlik had safhadadır.

üzerine barış anlaşması yapılması için zemin aranmaktaydı. Anlaşma yapılmasındaki en önemli ihtilaf konusu ise Edirne'ydi. Osmanlı, Edirne'nin elinde kalması şartıyla anlaşma yapmayı isterken, Bulgaristan buranın kendilerine verilmesi konusunda ısrar etmekteydi. Edirne'nin Osmanlı Devleti ve barış için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından Noradunkyan Efendi de şu kararlı açıklamayı yapmıştı: "Eğer Edirne direnmeye devam ederse, kurtarmak için savaşırız. Eğer Edirne düşerse, tekrar almak için savaşırız."⁵¹ Gabriyel Efendi'nin dediği daha sonra aynen yaşanacaktır. Edirne, ilk etapta Bulgarların eline geçmesine rağmen daha sonra Enver Bey (Paşa) idaresindeki Osmanlı kuvvetleri Edirne'yi geri almayı başarmıştır.

Dr. Cemil Topuzlu yeni belediye reisi olduğu bir dönemde cereyan eden savaşın Osmanlı için vahim neticelere gebe olacağını fark ettiğinden, görüştüğü kişilere ısrarla savaştan geri durulmasını ifade eder ve anılarında, Balkan Savaşı faciasının yaşanmasından kayınpederi Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin verdiği bilgilere istinaden Gabriyel Efendi'yi de sorumlu tutar. Cemaleddin Efendi ise hatıralarında, Noradunkyan Efendi'nin savaşı kaçınılmaz bir sonuç olarak gördüğünü ve "okun yaydan çıktığını" belirtmiştir. Gabriyel Efendi'ye göre uluslararası konjonktür sebebiyle artık yapılacak bir şey kalmamıştır.⁵²

Dönemin İttihat ve Terakki yönetiminde önemli görevler yapan Fethi Okyar da Balkan Savaşı münasebetiyle II. Abdülhamit ile Beylerbeyi Sarayı'nda aralarında bir konuşmanın geçtiğini ve Hariciye Nazırlığı'nda bir Ermeni'nin bulunmasını onun yadırgadığını anlatır. Bu görüşme şu şekilde cereyan etmektedir:

Kamil Paşa Kabinesi'nde vazife alanların kimler olduğunu sordu. Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Hariciye Nazırı olduğunu söylediğim zaman duraladı:

'- Ya! ... Bu harp zamanında onu mu Hariciye Nazırı yapmışlar... Tefrik Paşa, Rifat Paşa gibi tecrübeli Türk vezirleri hatırlarına gelmedi mi?' dedi. Kendisine, saltanatı zamanında birçok Rum, Ermeni, Musevi şahsiyetin senelerce nazırlık, sefirlik yaptığını hatırlattım. Pek nadir rastladığım manalı bir tebessümle yüzüme baktı:

'- Bu tercihler, belli meselelerin halli için faydalı, hatta zaruri idi. Fakat savaş halinde Harbiye Nazırlığı kadar mühim Hariciye Nazırlığı'nı Türk'ten gayrisine emanet etmek olur mu?' dedi. Bu Gabriyel Noradunkyan'ın milli mücadelemizde müstakil Ermenistan için Bogos Nubar ile el ele vererek devletine ihanet edenler içinde olduğunu söylemeliyim...⁵³

⁵¹ Richard C. Hall, *Balkan Savaşları*, Çeviren M. Tanju Akad, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003, s. 106. Ayrıca bkz. Gooch ve Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, 9, 2. Bölüm, s. 294 ve 300, 301.

⁵² Bkz. Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, Hazırlayanlar Prof. Dr. Hüsrev Hatemi ve Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982, s. 123, 124 ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan Selim Kutsan, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990, s. 86, 87.

⁵³ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s. 180. Yıllarca Osmanlı hariciyesinde görev yapmış olan Galip Kemalî Söylemezoğlu da anılarında O'nun bu şekilde davranışını şöyle kritik eder: "...Birinci Cihan Harbi sırasında memleketimizden ayrılmış olan Gabriyel Efendi, zekâsından beklenilmeyen bir kavrayışsızlık sevgi ve yersiz bir ihtiras şaşkınlığıyla, artık mahvolduğuna kanaat getirdiği Türkiye topraklarında -otuz yıldır nice masum

Gabriyel Efendi, İttihat ve Terakki'nin ünlü Babıâli Baskını (23 Ocak 1913)⁵⁴ sonrasında istifa eden Kamil Paşa kabinesinden sonra kurulan hiçbir hükümette görev almamış, 26 Ocak 1913'de ailesi ile birlikte Avrupa'ya geçmiş ve ölümüne kadar da Fransa'da yaşamıştır. Ayrıca sağlığındaki bozukluklardan dolayı sürekli tedaviye ihtiyaç duyduğunu ve bunun için de yurt dışında bulunması gerektiğini ileri sürerek 17 Kasım 1916 tarihinde Meclis-i Âyan üyeliğinden de istifa etmiştir. İstifa dilekçesinde devlete 45 yıllık hizmeti bulunduğunu, memuriyetinden dolayı alacağı emeklilik maaşı bağlana kadar, Âyan üyeliğinden aldığı maaşın devam etmesini istemiştir.⁵⁵

Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Ermeni meselesi ile ilgili durumunu değerlendirirken onun faaliyetlerini iki safhaya ayırmak yerinde olacaktır. Birbirine tamamen zıt olan bu iki dönemi, devlet memurluğu ve bakanlığı yaptığı dönem –birinci dönem– ve Babıâli Baskını sonrasında yurt dışına çıkışı sonrası dönem –ikinci dönem– olarak adlandırılabiliriz.

Birinci dönemdeki Noradunkyan Efendi, bir Osmanlı bürokratu ve bakanı olması hasebiyle görevlerini layıkıyla yapmaya çalışmıştır. Millet-i Sadıka imajı zedelenen cemaati ile devlet arasında zuhur eden güven bunalımının giderilmesi noktasında diğer Ermeni ileri gelenleri ile beraber çalışmalarda bulunmuştur.

Örneğin II. Abdülhamit, saltanatı sırasında meydana gelen pek çok Ermeni tedhiş hareketinden dolayı, onlara karşı ciddi bir siyaset takip etmeye başlamıştı. Onun izlediği en önemli politikardan birisi de Ermenilere ekonomik alanda imkân vermemektir. Özellikle de devlet eliyle onlara iş vermemeye gayret göstermiş ve bu işin de sıkı takipçisi olmuştur. İşte Abdülhamit'in bu siyasetinden ciddi manada rahatsızlık duyan Ermeni ileri gelenleri sultanı teskin etmek için ziyaretine gitmişlerdi. Ziyarete gidenler arasında Ermeni Patriği ile Gabriyel Efendi de bulunmaktaydı. Onlar sultana, "Ermeni komitelerine mektup yazacakları ve Türkiye dâhilinde ihtilal faaliyetlerine devam etmelerinin Ermeni milleti için ne kadar tehlikeli olduğunu bildirecekleri ve devlet içindeki Ermenileri de o komitecilerin peşi sıra yürümekten men ve tahzîr etmek için çalışacakları" hususunda beyanda bulunuyorlardı.⁵⁶

Benzer bir şekilde içerisinde üst düzey bakan, bürokrat ve iş adamlarından oluşan pek çok Ermeni ileri geleni II. Abdülhamit'e bir mektup yazmışlardı. 29 Kasım 1890

kanının akmasına meydan veren ecnebi tesvilatının şen'i aleti bulunan Ermeni komitelerinin hayallerinde canlandırdıkları– muhtar Ermenistan kurulması gayesini Avrupa'da müdafaaya girişmiş ve bu suretle, pek yazık ki, kendisini devletin en yüksek bir emniyet makamına çıkarmak kadirşinashlığında bulunmuş olan velinimeti Türk milletine karşı hıyanet etmekle büyük bir küfranı nimet irtikap eylemiştir." Bkz. Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, s. 56.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, Anıları Yazan Samih Nafiz Tansu İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1960, s. 104–120; Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Anıları Yazan Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Ararat Yayınevi, 1969, s. 100–106; ve Cevdet Küçük, "Bâbıâli Baskını", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, s. 389, 390. Baskın sırasında Noradunkyan Efendi ile diğer bazı nazırlar heyet salonunun öteki ucunda yer alan kapıdan kaçmayı başarırlar. Bkz. Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005, s. 191.

⁵⁵ BOA, İ. DUİT 11/35.

⁵⁶ *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990, s. 183.

tarifli mektupta, “Ermeni milleti içerisindeki bir kısım insanların fesat yoluna saptıkları, ancak bunların bir avuç insan olduğunu ve Ermeni cemaatini temsile yeteneklerinin olmadığını, aksine cemaat tarafından kınandıklarını belirterek, Osmanlı Devleti’ne olan bağlılıklarını” ifade edilmekteydi. Bu mektupta, Babıâli Hukuk Müşaviri Gabriyel Efendi’nin yanı sıra, Maliye Nazırı Agop, Âyan’dan Abraham, Hariciye Müsteşarı Dadyan Artin, Adliye Müsteşarı Vahan, sarraf Mumcuyan ve tüccar Serkis Gülbenkyan Efendi gibi dönemin Ermeni ileri gelenlerinin imzaları bulunmaktadır.⁵⁷

Gabriyel Noradunkyan Efendi’nin Ermeni Meselesi hususunda bu ilk dönemdeki yaptığı çalışmalardan bir diğeri de konu hakkında hazırlamış olduğu kapsamlı rapordur. Avrupa’da kurulmuş olan ve günden güne güçlenen Ermeni komiteleri [Hınçak ve Taşnak] ile mücadelede alınması gereken tedbirleri ve takip edilmesi gereken siyaseti anlattığı 12 Eylül 1897 tarihli bu rapor özetle aşağıdaki hususları ihtiva etmektedir.

1. Asrın en önemli sorunu olan ve Ermeniler içerisinde de ortaya çıkan anarşizm fikrini önleyici tedbirler alınmalıdır. Bu bağlamda söz konusu anarşistlerin Avrupalı devletlerce kullanılması engellenmeli ve onlardan bazılarını iş bulmalı hatta anarşistler arasına nefret tohumu ekerek, sayıları mümkün olduğunca azaltılmalıdır. Ayrıca Ermenilerin toplumsal olarak anarşizmden uzak durmaları için manevi yönden desteklenmeleri ve anarşizme karşı koyabilmeleri için de onlara her yönden yardımcı olunmalıdır.
2. Katolik ve Protestan misyonerlerin Ermenileri kendi mezheplerine çekmek için Osmanlı’nın onları ortadan kaldırmayı amaçladığı noktada yapmış oldukları menfi propagandalar engellenmelidir ki, bu düşünceler komitelerin ekmeğine yağ sürmektedir. Bu noktada devlet, Ermenilerin dinî ve hayır müesseselerine destek olmalı ve ayrıca yıkılan ve harap olan kilise ve manastırların tamir ve inşasına yardım ederek, böylece devlete olan bağlılıkları sağlanmalıdır.
3. Ermeni komitelerin güçlenmesinin bir diğeri sebebi de Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere’nin bunlara vermiş olduğu destek ve himayedir. Bu destek ve himaye söz konusu devletlerin parlamentolarındaki nutuklardan ve basın ve yayınlarındaki kışkırtıcı yazılardan kaynaklanmaktadır. Bunların, Ermeniler üzerinde ne denli etkili bir propaganda yarattığı su götürmez bir gerçektir. Bu zararlı faaliyetlere karşı içerideki ve dışarıdaki Ermeni basın ve yayın organları desteklenerek harekete geçirilmeli, bu bağlamda Patrikhane de işin içine katılarak Ermeni entelektüelleri ve din adamları sayesinde yayınlar ve vaazlar yapılarak Ermenilerin devlete itaat etmeleri sağlanmalıdır. Hatta bu tür yazılar Avrupa’daki önemli gazetelerde de neşrettirilmelidir.
4. Bir milyondan fazla nüfusa sahip olan Rus Ermenilerinin komitelere yapmış olduğu maddi ve manevi yardımlar, onların ayrılıkçı faaliyetlerini kolaylıkla yürütmesinde önemli bir etken olmuştur. Hatta komitelerin yönetici tabakası, büyük oranda Rus Ermenilerinden oluşmaktadır. Bu noktada Patrikhane tarafından görevlendirilecek ruhani temsilcilerin çalışmaları önem taşımaktadır.
5. İran ve Rusya sınırındaki Osmanlı şark vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin bir kısmı-

⁵⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ) 18/13.

nın içinde buldukları fakr-u zaruretten dolayı fesat komitelerinin vaatlerine kandıkları görülmektedir. Bu nedenle bölgedeki ticari, zirai ve sınaî durum ıslah edilerek ve halktan alınan vergiler de adil bir şekilde tahsil edilerek, burada zor şartlar altında yaşayan Ermenilerin iktisaden rahatlatılmaları sağlanmalıdır. Böylece Ermenilerin söz konusu komitelerin vaatlerine kanmalarının önü alınabilir. Bu durum İran ve Rusya tarafındaki Ermeniler nezdinde de müspet tesir oluşturacaktır.⁵⁸

Birinci safhada bu tür faaliyet ve çalışmalarda bulunan Gabriyel Efendi, ünlü Babıâli Baskını'ndan sonra yurt dışına çıkarak Fransa'ya yerleşmiştir. Belli bir süre ortarlarda gözükmeyen Noradunkyan Efendi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılmasından sonra ortaya çıkacak ve bağımsız Ermenistan emeliyle hareket eden Ermeni heyetinde yer alacaktır. Mağlup devletlerin paylaşımalarının görüşüldüğü Paris Sulh Konferansı'nda Bogos Nubar Paşa ile birlikte Ermeni heyetine başkanlık yapmış, İtilaf devletleri nezdinde Osmanlı aleyhine yoğun olarak çalışmıştır. Heyet, özellikle Türkiye'nin doğusunda bir Ermenistan devletinin kurulması noktasında yoğunlaşmış, bu isteklerini ise Sevr Antlaşması ile elde etmiştir. Ancak Türk milletinin vermiş olduğu istiklal mücadelesi ve akabinde imzalanan Lozan Antlaşması onların bu isteklerinin ölü doğmasına neden olmuştur.

Uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuş olan Noradunkyan Efendi'nin birden bire Ermeni heyetlerinde bulunması ve onlara başkanlık etmesinin çeşitli sebepleri olduğu aşikârdır. Bu nedenlerden belki de en önemlisi onun, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun çözüldüğünü ve bu parçalanış noktasında, mensubu olduğu Ermeni milletinin de bir devletin olması gerektiğini düşünmesidir. Anlaşılan Gabriyel Efendi'nin emperyal kimliğinin yerine, ulus devlet bilinci ve özlemi öne geçmiş görünmektedir. Ulus devlet düşüncesinin hayli güçlendiği bu dönemde, siyasi çizgisindeki değişim açıkçası çok da anlaşılmaz değildir. Onun, görev yaptığı tarihlerde bu tür milliyetçi eğilimler göstermemiş ve Osmanlı coğrafyası dışındaki Ermenilerin faaliyetlerine katılmaması, bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Bunun yanında İttihat ve Terakki yönetimi döneminde yaşanan ciddi sorunlar da kendisinin Ermeni heyetleri içinde yer almasına neden olmuştur. Örneğin, Babıâli Baskını sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğü esnada o da bakanlar kurulu toplantısında bulunmaktaydı. Bununla bağlantılı olarak, onu yurt dışında yaşamaya sevk eden hususlardan birisi de öldürülme korkusudur. Ayrıca İttihat ve Terakki idaresi, Tehcir Kanunu'nun uygulanması sırasında mensubu olduğu Ermeni toplumundan binlercesinin şu veya bu sebeple ölümüne sebep olmuştur. Yukarıdaki nedenler, onun Ermeni heyetleri içinde görev almasında etkili olmuştur.

Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni heyetinde yer alan Gabriyel Noradunkyan Efendi, aynı zamanda Sakarya Savaşı sonrasında Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnamesi'ni geçersiz kılmak amacıyla da çalışmalarda bulunmuştur. Fransa'nın Ankara'daki yönetimi kabul etmesi üzerine, yalnız kalan İngiltere nezdinde faaliyetlerde bu-

⁵⁸ BOA, Yıldız Perakende Şura-yı Devlet (Y. PRK. ŞD) 2/18.

lunmak üzere Londra'ya geçen Noradunkyan Efendi, burada devletin ileri gelenleri ve basın temsilcileriyle görüşerek, dünya kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmeye çalışmıştır.⁵⁹

Ayrıca Cenevre'de de benzer faaliyetlerde bulunan Gabriyel Efendi, İngiltere'nin Cemiyet-i Akvam'da temsilcisi olan Mister Molony ile görüşerek kendi pencerelerinden Ermeni meselesini anlatmıştır. Bu dönemde kendisi, resmi veya gayri resmi mahfillerde Türkiye'nin ve Türklerin menfaatleri zararına çalışan heyetin başkanlığını yapmaktadır. Bunun üzerine, Bern (İsviçre) Sefiri Cevat Bey O'nun bu tür faaliyetlerin içinde bulunup, bir de hazineden maaş almasının araştırılması gerektiğini merkeze yazacaktır. Bern elçisi bir sonraki yazısında da Noradunkyan Efendi'nin görüşmede, Wilson Prensipleri'nde belirtilen sınırlar içinde bir Ermenistan kurulması gerektiğini ifade ettiğini bildirmiştir. Gabriyel Efendi'nin maaş durumunu soran elçiye gönderilen cevapta ise maaşının 22 Ağustos 1920 tarihinden itibaren kesildiği bildirilmiştir. Bu arada Paris Barış Konferansı nezdinde Osmanlı heyetindeki Mehmet Nabi'ye başvuran Noradunkyan Efendi, Milli Mücadele sonunda Türkiye ile yapılacak anlaşmanın görüşüleceği barış konferansının Üsküdar'da toplanacağı hakkında söylenti üzerine, ailesi ile birlikte İstanbul'a gelmek için pasaportlarının vize edilmesini istemişti. Durumu merkeze soran Mehmet Nabi'ye gönderilen cevapta ise, konferansın Lozan'da toplanacağını anlaşıldığını, eğer yine de İstanbul'a gelmek isterse kendisi ve ailesinin pasaportlarının vizesinde bir sakınca görülmediği belirtilir.⁶⁰

Yine *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde çıkan bir haberde, Ermeni heyeti başkan vekili olması hasebiyle Gabriyel Efendi'nin; Ermeni meselesinin halli ve Sevr'in bir an önce uygulanması için hem Osmanlı Devleti'ne hem de ilgili devletlerin temsilcilerine bir muhtıra verdiği yer almaktadır.⁶¹

Noradunkyan Efendi, Türkiye aleyhine bu şekilde çalışmalar yapmasına rağmen, kendisi ile İsviçre'de görüşme imkânı bulan İttihatçıların Maliye Nazırı Cavit Bey'e tersi açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim 12 Kasım 1919 tarihinde Cuma günü onunla görüşen Cavit Bey şunları yazacaktı:

Gabriyel Efendi ile uzun uzun görüştük. Kendisini tebdil ve ıslah-ı fikr etmiş buldum. Büyük Ermenistan teşekkülü kabil olmayacağını anlamış gibi görünüyordu. Türklerle itilafa taraftar. Ermenilerin firkalarından bilhassa Taşnaklardan katiyen memnun olmadıklarını ve bunların idarelerinin memleket için bir felaket teşkil edeceğini söylüyor...⁶²

Ancak görüleceği üzere her ne kadar Cavit Bey'e yukarıdaki açıklamalarda bulunsa da Ermeni heyeti içindeki çalışmalarını sürdürmüş ve daha sonra Lozan'da bulunarak benzer faaliyetlerine orada da devam etmiştir. Burada, O'nun Cavit Bey'e doğru konuş-

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, "The Armenian Legion and its Destruction of the Armenian Community of Cilicia", *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Edited by Türkkaya Ataöv, Ankara, Publications of the Grand National Assembly of Turkey, 2002, s. 191-198.

⁶⁰ BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS) 2265-13/2, 3-4, 5, 6, 7, 10.

⁶¹ "Noradunkyan'ın Muhtırası", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Ağustos 1921.

⁶² Cavid Bey, *Felaket Günleri*, I, Yayına Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2000, s. 259.

madığını ve muhtemelen kendisini gizlemeye çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim İngiliz istihbarat raporlarında da, onun “zeki, ancak ahlaken sağlam karakterli biri olmadığı” vurgulanmıştır.⁶³ Aslında bu ifadeler, onun yer yer göstermiş olduğu “oportünist kimliğinin” tarafsız bir gözle ortaya konmasıdır.

Noradunkyan Efendi riyasetindeki Ermeni heyeti, Paris Konferansı’ndan sonra Lozan’da ortaya çıkmış, burada da hem Türk heyeti hem de diğer taraf devletler nezdinde görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmelerde, Ermenilerin İngiltere ve Fransa lehine I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında fedakârane mücadele ettikleri, bu bağlamda çok ağır bir bedel ödemek zorunda kaldıkları, dolayısıyla kendilerinden Ermenilere verdikleri sözleri tutmaları ve bu noktada Türk heyetine baskı yapmaları istenmekteydi. Ermeni heyeti, Türk heyetinin bulunmayı reddettiği 26 Aralık 1922 tarihli oturumda, hazırlanmış oldukları raporu okumuş ve müttefiklerden istediklerini somutlaştırmıştır. Görüşmede Sir Horace Rumbold, Noradunkyan Efendi’den Türkiye’nin neresinde yurt istediklerini haritada göstermesini istemiş, o da “Yurt, Ceyhan, Suriye hudutlarıyla Fırat arasında, içerisine Sis ve Maraş’ı alarak Fırat’a uzanır” diyerek göstermiştir.⁶⁴

Müzakerelerde Türk delegasyonunun Ermeni isteklerine tavizsiz yaklaşımları Ermeni heyetinin umutlarını tüketmiş, son bir hamle olarak Noradunkyan Efendi, İsmet İnönü ve Rıza Nur ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmede ise Türkiye içinde Ermenilerin toplu olarak yaşayabilecekleri bir yurt talebinde bulunmuştur.

İsmet Paşa, Noradunkyan Efendi ile görüşmesini şöyle anlatır:

... Resmi konferans müzakerelerinin dışında, özel teşebbüslerle bilhassa benim üzerimde büyük baskılar yapılmak isteniyordu. Bir gün, eski Osmanlı Hariciye nazırlarından Noradunkyan Efendi, Lozan Palasa gelmiş. Benimle konuşmak istediğini söylediler. Yanında birisi vardı, geldiler. Noradunkyan Efendi, yanındaki zatı takdim etti. Zannediyorum Paşalyan isminde bir efendi idi. Eski Ermeni ihtilalcılarındanmış.

(...) Noradunkyan Efendi ile münakaşa bu tarzda başladı. Paşalyan Efendi söze karıştı... Nihayet Paşalyan Efendi’nin sözlerini, Noradunkyan Efendi bağladı: Biz Ermeni yurdu isteriz, dedi. Nasıl şey o Ermeni yurdu diye sordum. Türkiye’nin bir yerini ayıracaksınız, tarzında izah etti... Noradunkyan Efendi şöyle dedi: ‘Nerede olursa olsun, Ermeni yurdu olarak bize bir yer verin. Biz orada toplanalım, orada yaşayalım.’

Ne münasebet dedim. Nasıl toplanacaksınız? Hiç görülmemiş bir şey... Nereden çıkardınız bunu?

Böyle yumuşak üslupla konuştum. Uzun boylu ısrar etti, çok ısrar etti. Çok tecrübe ettik, yapamayız, dedi. Sözleri gittikçe sertleşti, tehdit edici ifadeler kullanmaya başladı. Elimizden geleni yapacağız, bırakmayacağız. Böyle söylüyordu.

⁶³ Bülent Özdemir, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008, s. 47. Noradunkyan Efendi’nin bazı zamanlarda doğruyu söylemediğine bir örnek de dönemin *Vakit* gazetesinde yer almaktadır. Söz konusu habere göre kendisi Türklerle Ermeniler arasında dostluğu takviye etmeye çalışmaktaydı *Vakit*, 12 Nisan 1922.

⁶⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 725.

Noradunkyan Efendi tehdit edici ifadelerle yaptığı konuşmayı bitirince, kendisine dedim ki: 'Dinle! Şimdi ciddi konuşalım. Sizin benimle görüşmenizi ben ciddiye aldım. Bir vatanın evlatları olarak Türklerle Ermenilerin münasebetlerini bundan sonra iyi bir halde tanzim etmek için hakikaten faydalı olabilirsiniz zannettim. İstifade ederim ümidi ile sözlerinizi ciddi olarak dinledim. Fakat istedikleriniz kabili tatbik olmayan, tasavvuru, kabulü caiz olmayan bir mahiyettedir. Memleketimizin bir kısmını ayırıp size suni bir vatan ve devlet olarak vermek gibi bir teklif ileri sürüyorsunuz. Biz bunu düşünemeyiz, kabul edemeyiz, yapamayız. Sizin başka bir sözünüz var mı? Hayır, başka bir sözümüz yoktur, dedi...' ⁶⁵ İsmet İnönü, Noradunkyan Efendi ile görüşmelerini Ankara'ya şu şekilde bildirecektir: "Noradunkyan Efendi geldi. Muhacirler için Ermeni yurdu istedi. Nasihat ettik..." ⁶⁶

Benzer şekilde Rıza Nur da hatıralarında şunları anlatmaktadır:

... Noradunkyan Efendi bizi ziyaret etmek istedi. Kabul ettik, geldi. Bu zat bizim Âyan azasından idi. O vakitten tanırım, görüştüğüm adamdı.

... Söylemeye muktedir olamadı... Hüsnü muamele ettik. Nihayet sükûnete geldi ve şöyle söylemeye başladı:

'Benim bütün vücudum Türk nimetiyle vücuda gelmiştir. Yalnız ben değil; babam, babamın babası da öyle. Hep Türk memuru, bu sebeple Türk'e minnettarım, sadığım...'

Durdu, ağzında bir şey geveledi, söylemedi. Nihayet söyledi. Hülasası şu: 'Ermeniler pek perişanmış. Onlara Cebeli Bereket (Kilikya) havalisini yurt olarak vermeliymiş.'

... Bu adam yıllardan beri bu kadar dolaşmış, uğraşmış, Ermeni yurdu alamamış. Biz de Lozan'da bunu türlü şiddetle reddettik... ⁶⁷

Görüşmelerden istedikleri neticeleri alamayan Ermeni heyeti bu sefer anlaşmanın imzalanmaması için ilgili devletlere müracaatta bulunur. Fransız hükümetine gönderdikleri Noradunkyan ve Aharonyan imzalı mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

⁶⁵ İsmet İnönü, *Hatıralar 2*, Yayın Hazırlayan Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985, s. 79–83.

⁶⁶ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, I, Ankara, TTK Yayınları, 1990, s. 192. Bağımsız Ermenistan devletinin ilk başbakanı olan Ovannes Kaçaznuni, Ermeni yurdu konusu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "...Lozan Konferansı'nda ilk defa olarak 'Home' [Yurt] sözcüğü telaffuz edildi ve kayıtlara geçildi. Sevr Antlaşması tamamen unutulmuştu. Bağımsız Ermenistan'ın lafi geçmiyordu, hatta özerk iller bile anılmıyordu; sadece etnik bir home, yabancı evinde şaibeli bir yurt söz konusu ediliyordu. Bunun, direnen Ankara'ya barış amacıyla verilen son taviz olduğu ifade ediliyordu... Home bir talep olarak öne sürülüyor, bir dost tavsiyesi ve rica olarak Türklerin insaflı dikkatlerine sunuluyordu. Bir komedi diyalogu gerçekleşmişti. Hep kibar ve nazik olan Türkler, bu dost tavsiyesini geri çevirmek zorunda kaldıkları ve ricayı yerine getiremedikleri için üzüntü duyduklarını ifade ettiler. Müttefikler sadece bir umutsuzluk jesti sergilediler. Onlar; 'bütün imkânları tükettik, mümkün olan ve olmayan her şeyi yaptık ve bahtsız Ermeniler için bundan daha fazlasını yapamayız' diyorlardı. Ve... Koloni konusunu görüşmeye başladılar. Fakat bu noktada Çiçerin yoldaş Stalin adına devreye girdi ve Türkiye Ermenilerinin geride kalanlarına Kırmıda, Volga kıyılarında ve Sibiryada sığınak vermeyi önerdi. Devlet bir home'a dönüştü. Home ise... Sibiryada bir koloniydi. Dağ fare doğurdu; hayır, anlatılması güç ıstıraplarla kurulmuş olan dağ sarsılarak parçalandı, içinden kanlar aktı ve hiçbir şey hatta fare bile doğuramadı." Ovannes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005, s. 71.

⁶⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, s. 1069–1071.

... Müttefikler adına kurban olmuş bir buçuk milyon Ermeni, birkaç yüz bin ıstıraplı kaçak Ermeni adına size sesleniyoruz. Temsilcilerinize, Ermeni meselesini ve doğru barışını umutsuz duruma sokacak ve İtilaf devletlerine bağlı kalmış olmak yüzünden feda edilmiş, ölmüş bir millet hakkında hak-sızlığa sebep olacak bir anlaşmayı imza etmemelerini bildiriniz.⁶⁸

Ermeni temsilcilerinin ve diğer ilgili devletlerin bütün bu çabalarına rağmen, Türk heyetinin tavizsiz yaklaşımı neticesinde Ermeni istekleri sonuçsuz kalmış ve Lozan Antlaşması imzalanmıştır.

Süleyman Nazif, Noradunkyan Efendi'nin ısrarla Ermeni heyetleri içinde bulunmasını ve Türkler aleyhine istek ve taleplerde bulunmasını onun Taşnaksutyun tarafından tehdit edilmesine bağlamaktadır ve "... Dünyanın ırkdaşlarına dar gelmemesini isterse sabık hariciye nazırımız ihtilalcıların elinde alet-i fesat olmaktan vazgeçsin" demektedir.⁶⁹

Lozan'dan tam bir yıl sonra Noradunkyan Efendi'nin, İsmet İnönü'ye Türkiye dışında bulunan Ermenilerle ilgili olarak gönderdiği ve tarihi gerçekleri ortaya koyan "hususî" bir mektubu da bulunmaktadır. 24 Temmuz 1924 tarihli bu mektubunda, her ne kadar Fransa'da bulunmasından dolayı farklı bir ülkede yaşasa da doğup büyüdüğü Türkiye'ye olan ilgisini ve bağlılığını vurgulamaktadır. Kırk senelik siyasi ve idari tecrübelerine dayanarak özetle şu hususları arz etmiştir. Öncelikle Osmanlı dünyasını ihtiva eden birçok gelenek, yapı ve eserlerin yıkılması ve yerine yeni bir devletin kurulmasına rağmen Ermenilerin bundan yararlanamadığından şikâyet etmektedir. Altı asırdır güven ve karşılıklı emniyet içerisinde yaşadıkları halde, Abdülhamit devrindeki bazı kötü hadiselerin etkisiyle oluşan menfi düşüncelerin, dostlukları sarsıntıya uğrayan Türk ve Ermenilerin bugünkü tabii olmayan ilişkilerini düzeltmek ve yoluna koymanın en önemli işlerden birisi olduğunu belirtir. Özellikle tehcirle başlayan ve Milli Mücadele dönemiyle birlikte devam eden Ermeni göçlerinin bu topluluğu çok kötü şartlar altında yaşamaya ittiğini söyler. Şimdiki ve gelecekteki menfaatleri Türklerin dostluğuna ve koruyuculuğuna bağlı olan Ermenilerin, ülke topraklarına geri dönmelerine kolaylık sağlanması ve ayrılırken bıraktıkları mal ve mülklerin onlara iade edilmesinin bir vicdani, idari ve siyasi gereklilik olduğunu vurgular. Mektubunun devamında, yeni Türk devletinin ecdadının savaşarak bir taraftan sınırlarını genişletirken, diğer taraftan bulunduğu coğrafyaya adalet dağıtarak diğer devlet ve toplulukların bağlılıklarını sağladığını belirtir. Böyle bir geçmişi olan bu milletin çocuklarının zorda olan Ermenilere yardım elini uzatmalarını ve böylece milli seciyelerini göstermiş olan yeni Türk devletinin milli birlik ve bütünlüğünü oluşturarak, ülkeyi bayındır hale getireceğini ifade eder.⁷⁰

Sonuç olarak, Osmanlı bürokrasisinin muhtelif aşamalarında önemli görevler üstlenmiş bireylere sahip köklü bir Ermeni aileden gelen Gabriyel Noradunkyan Efendi; iyi bir eğitim almış, Osmanlı hariciyesinin ve bürokrasisinin kilit noktalarında görev yapmak suretiyle ve sahip olduğu teknokrat kişiliği sayesinde son dönem iç ve dış politik geliş-

⁶⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 732.

⁶⁹ Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, 5, İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 1675, 1676.

⁷⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01/10.59.5.

melerde etkin olmuş bir kişidir. Bunun yanında Gabriyel Efendi'nin özellikle Ermeni meselesi ve çözümü konusunda başlangıçtaki düşünceleri, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin dağılma noktasına gelmesiyle birlikte, yerini "Bağımsız Ermenistan'ın" kurulması gerektiği fikrine bırakmıştır. Bu bağlamda Paris Konferansı ve Lozan görüşmelerindeki faaliyetleri, birçok başka örnekte de görüldüğü üzere [Kürtler ve Araplar gibi], devletin parçalanması sırasında kendilerine pay çıkartma çabası olarak görülebilir.

Bu çalışma, Gabriyel Noradunkyan Efendi ile ilgili her türlü sorunu çözmüş olma iddiasında değildir. Bilakis gölgede kalmış bir Osmanlı bürokratinin siyasi kariyerine dair bir takım bilgiler veren öncü bir makaledir. Bu tür biyografik ön çalışmalar devrin önemli simalarını tanımanın ötesinde siyasi hadiseleri daha etraflı ve isabetli değerlendirme imkânı da sunacaktır.

Kaynakça

Arşivler

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Kitaplar ve Makaleler

- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- Avagyan, Arsen-Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005.
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2005.
- Andonyan, Aram, *Balkan Savaşı*, İstanbul, Aras Yayınları, 1999.
- Bayar, Celal, *Ben De Yazdım*, 5, İstanbul, Baha Matbaası, 1967.
- Cavid Bey, *Felaket Günleri*, I, Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2000.
- Coşar, Ömer Sami, *Atatürk Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, Hilal Matbaacılık, 1974.
- Dabağyan, Levon Panos, *Emperyalistler Kışkırcısında Ermeni Tehciri*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, New York, Gordian Press, 1973.
- Davison, Roderic H., "The Milletts as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul, the Isis Press, 1999, s. 409-428.
- Demir, Fevzi, *Osmanlı Devlet'inde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İstanbul, İmge Yayınları, 2007.
- Demirci, H. Aliyar, *II. Meşrutiyet'te Âyan Meclisi 1908-1912*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Demirci, H. Aliyar, "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara, Asam Yayınları, 2003, s. 303-315.
- Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.
- Ertürk, Hüsametdin, *İki Devrin Perde Arkası*, Anıları Yazan Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Ararat Yayınevi, 1969.
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte (1789-1922)*, New Jersey, Princeton University Press, 1980.
- Gooch, G. P. ve Temperley, Harold, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, New York, Johnson Reprint Corporation, 1967.
- Göyünç, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983.
- Hall, Richard C., *Balkan Savaşları*, Çeviren M. Tanju Akad, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar 2*, Yayıma Hazırlayan Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985.
- Kaçaznuni, Ovanes, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005.
- Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden, Koninklijke Brill, 1997.
- Kurtcephe, İsrail, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- Küçük, Cevdet, "Bâbıalî Baskını", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, s. 389, 390.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, Yıl 7, Sayı 38, Mart-Nisan 2001, s. 692-701.
- Natanyan, Boğos, *Sivas 1877*, İstanbul, Birc zamanlar Yayıncılık, 2008.
- Nur, Rıza, *Cemiyet-i Hafiyeh (Gizli Örgüt)*, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, İşaret Yayınları, 1995.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980.

- Ortaylı, İlber, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, İstanbul, TDV Yayıncılık, 2005, s.66–70.
- Özdemir, Bülent, *İngiliz İstibbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008.
- Pamukciyan, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003.
- Pamukciyan, Kevork, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003.
- Pears, Edwin, *Life of Abdul Hamid*, London, Constable & Company Ltd., 1917.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı)*, Hazırlayan Ahmed Nezih Galitekin, 4 Cilt, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003.
- Sarınay, Yusuf, "Yüzelliliklerden Gümülinceli İsmail Hakkı Bey'in Faaliyetleri (1908–1945)", *Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 375–414.
- Shaw, Stanford J., "The Armenian Legion and its Destruction of the Armenian Community of Cilicia", *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Edited by Türkkaya Ataöv, Ankara, Publications of the Grand National Assembly of Turkey, 2002, s. 155–206.
- Simavi, Lütfi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, (t.y.).
- Son Vak'ânivâs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Hazırlayanlar Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yayınları, 1996.
- Söylemezoğlu, Galip Kemal, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, I, İstanbul, Şaka Matbaası, 1950.
- Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990.
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan Selim Kutsan, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990.
- Şimşir, Bilal N., *Lozan Telgrafları*, I, Ankara, TTK Yayınları, 1990.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, "1908 Tarihli Umur-u Nafia Programı'nın Anlamı Üzerine", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, IRCICA Yayınları, 2001, s. 521–554.
- Topuzlu, Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım*, Hazırlayanlar Prof. Dr. Hüsrev Hatemi ve Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- Turan, Ömer, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Yayına Hazırlayan İsmail Soysal, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 241–253.
- Türkeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, TTK Yayınları, 1984.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.
- Vardar, Galip, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, Anıları Yazan Samih Nafiz Tansu, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1960.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Sürelî Yayınlar

Servet-i Fünûn

Tanin

Tevhid-i Efkâr

The Times

Vakit

Yeni Gazete

Summary

Gabriyel Noradunkhian Effendi, descended from a powerful and deep-rooted Armenian family that had individuals given very important missions in the various positions of the bureaucracy of the Ottoman Empire, had received a good education, completed significant tasks in key positions of the Foreign Affairs and Bureaucracy of the State, and had been an active and effective person in the internal and external developments in the last years of the Ottoman Empire due to his technocrat personality. Gabriyel Effendi was also one of the important figures among the Armenian community in this period. He worked as a legal adviser in the Foreign Affairs of the Ottoman State for many years before he was appointed to The Senate on 15 December 1908 by the Sultan Abdülhamid II. In addition to this task, at the same time he took office as a minister in the many governments of the State. He served as the Minister of the Commerce and Public Works in the four Cabinets and the Minister of the Foreign Affairs in the two Cabinets. While performing the task of the Minister of the Public Works, he prepared a comprehensive schedule, but it could not be performed. In the last period of the Ottoman Empire, during the Tripoli (Libya) and Balkan Wars, Noradunkhian Effendi served as the Minister of the Foreign Empire. He was at the meeting of the Cabinet in the course of the infamous Sublime Porte raid on 23 January 1913 by the Union and Progress Party. After the Sublime Port raid, in which Nazım Pasha, the Minister of the War, was killed, Noradunkhian Effendi went abroad by taking his family, settled in France and lived there until his death. While performing his duties, he came to the fore and was granted a lot of medals and decorations in the both internal and external arenas because he solved very crucial international problems and was a competent and successful person.

Gabriyel Effendi, in the reign of Abdülhamid II, prepared a comprehensive report to solve the Armenian problem – the subject which had troubled the Ottoman State the most in the international arena. This report, dated 17 September 1897, included a five-article solution plan. In this report, he pointed out preventing the use of the Armenian issue by the Europeans and Russians, blocking the negative effects of the Catholic and Protestant missionaries on the Armenians to rebel against the Ottomans, making the patriarchate have power in the regions where the Armenian inhabitants lived, providing jobs for the unemployed so as to prevent these people from join the seditious committees.

The initial thoughts of Gabriyel Effendi, especially for the solution of the Armenian problem, replaced the idea of the establishment of an independent Armenian state along with the disintegration of the Ottoman State after World War I. During this term, he acted as a senior representative of the Armenian delegations in Paris and Lausanne. He came together with İsmet İnönü, who was the chief delegate of Turkey at the Lausanne Peace Conference, and requested an Armenian homeland within the borders of Turkey. He exerted himself and intensely lobbied the delegates of the Entente Powers not to sign the Lausanne Treaty when his requests were not accepted. These activities of Gabriyel Noradunkhian Effendi at the Paris and Lausanne Peace Conferences should be seen as efforts to make best use of the disintegration of the Ottoman Empire, such as the activities of the Arabs and Kurds.

This article does not claim that it has solved every matter related to Gabriyel Noradunkhian Effendi. On the contrary, it is a pioneering study giving comprehensive information about the political career of an Ottoman bureaucrat, who remained in the shadows, and his role in the international arena. Biographical studies such as this article help recognize important figures living in this era, but it also gives the reader the opportunity to evaluate political events more comprehensively and correctly.